

15^η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ:

Ορισμός της αρετής

Κείμενο αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια, Β6. 10-13.16, 1106b36 -1107a6

Εισαγωγικές πληροφορίες

(Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός λόγος, Γ' Γενικού Λυκείου Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών, σελ. 127-129, 133-135, 138-140

Αρχαία Ελληνικά, Φάκελος Υλικού, Γ' Γενικού Λυκείου, ΙΤΥΕ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ», σελ. 113-114)

Δομή

- Η υπερβολή, η έλλειψη και το μέσον εφαρμόζουν και στα συναισθήματα. Παραδείγματα: *Οἶον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὀλῶς ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον, καὶ ἀμφοτέρω οὐκ εὖ.*
- Το πρόπον / δέον ορίζει το μέσον των συναισθημάτων και μέσον είναι το γνώρισμα της αρετής: *τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὥς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἔστι τῆς ἀρετῆς. (ποιοτικά κριτήρια)*
- Το ίδιο ισχύει και για τις πράξεις: *Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον.*
- Ανεπιθύμητες οι ακρότητες στα πάθη και στις πράξεις, επιθυμητή η μεσότητα: *Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἢ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις, τὸ δὲ μέσον ἐπαινέται καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς.*
- Συμπέρασμα: η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας: *Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὕσα τοῦ μέσου.*
- Ο πλήρης ορισμός της αρετής: *Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ ... τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρεῖσθαι.*

Σύντομη νοηματική απόδοση του κειμένου

Προηγουμένως (δεν υπάρχει η σχετική ενότητα στον Φάκελο Υλικού) ο Αριστοτέλης είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η αρετή σχετίζεται με τα συναισθήματα και τις πράξεις, στα οποία υπάρχει και υπερβολή και έλλειψη και το μέσον. Για να αποδείξει τα παραπάνω, φέρνει σ' αυτή την ενότητα παραδείγματα συναισθημάτων, που προκαλούν χαρά ή λύπη, για τα οποία τονίζει ότι η υπερβολή και η έλλειψη δεν είναι καλό, ενώ το μέσον είναι. Για να τηρηθεί, όμως, το μέσον στα συναισθήματα, πρέπει να ισχύουν κάποιες προϋποθέσεις: να τα αισθανόμαστε τη στιγμή που πρέπει και σε σχέση με τα πράγματα που πρέπει και σε σχέση με τα πρόσωπα που πρέπει και για τον λόγο που πρέπει και να τα εκδηλώνουμε με τον τρόπο που πρέπει. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τις πράξεις. Στη συνέχεια ο φιλόσοφος υπενθυμίζει ότι η αρετή σχετίζεται με τα συναισθήματα και τις πράξεις, στα οποία η υπερβολή και η έλλειψη θεωρούνται σφάλμα και κατακρίνονται, ενώ το μέσον είναι το σωστό και επαινείται. Έτσι καταλήγει και πάλι – με βεβαιότητα αυτή τη φορά – ότι η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας.

Στην επόμενη παράγραφο θα προχωρήσει συμπερασματικά στον πλήρη ορισμό της αρετής χρησιμοποιώντας πολλά στοιχεία από αυτά που αναφέρθηκαν στις προηγούμενες ενότητες. Έτσι, λοιπόν, η αρετή είναι μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο. Βρίσκεται στη μεσότητα που προσδιορίζεται κατά τον Αριστοτέλη με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια, αλλά για να εξασφαλίσει ο φιλόσοφος και στοιχεία αντικειμενικότητας στον καθορισμό της έννοιας της μεσότητας επιστρατεύει ως κοινό κανόνα τη λογική και μάλιστα τη λογική του φρόνιμου ανθρώπου. Στο τέλος του κειμένου ολοκληρώνει τον ορισμό, ότι η αρετή είναι μεσότητα που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κακίες, από τις οποίες η μία βρίσκεται στην πλευρά της υπερβολής, ενώ η άλλη στην πλευρά της έλλειψης σε σχέση με αυτό που πρέπει, το οποίο είναι το μέσον και το σωστό. Αυτές τις κακίες τις συναντάμε και στα συναισθήματα και στις πράξεις, ενώ η αρετή βρίσκει και επιλέγει τη μεσότητα.

Ερμηνευτικά σχόλια

«Οἷον καὶ φοβηθῆναι...οὐκ εὖ»: Παραδείγματα συναισθημάτων (παθών*) που αποδεικνύουν ότι σ' αυτά υπάρχει και υπερβολή και έλλειψη και το μέσον. Σε προηγούμενο κείμενο (που δεν υπάρχει στο Φάκελο Υλικού) ο Αριστοτέλης είχε καταλήξει στη θέση ότι οι ηθικές αρετές σχετίζονται με τα συναισθήματα και τις πράξεις, γιατί σ' αυτά υπάρχει υπερβολή και έλλειψη και το μέσον. Έρχεται, λοιπόν, στην ενότητα αυτή να αποδείξει την παραπάνω θέση με επαγωγικό και εμπειρικό τρόπο, δίνοντας ενδεικτικά κάποια **παραδείγματα** συναισθημάτων, τα οποία διακρίνονται σε ευχάριστα και δυσάρεστα. Τονίζει ότι σ' αυτά υπάρχει υπερβολή και έλλειψη, καθώς μπορούμε να τα βιώσουμε είτε σε μεγαλύτερο είτε σε μικρότερο βαθμό. Αν τα αισθανόμαστε σε μεγαλύτερο βαθμό («μᾶλλον»), τότε φτάνουμε στην υπερβολή, ενώ, αν τα αισθανόμαστε σε μικρότερο βαθμό («ἥττον»), φτάνουμε στην έλλειψη. Όμως, ούτε το «μᾶλλον» ούτε το «ἥττον» είναι καλά («οὐκ εὖ»), όπως υπογραμμίζει ο φιλόσοφος, γιατί έτσι απομακρυνόμαστε από τη μεσότητα. Πρέπει, μάλιστα, να σημειώσουμε ότι μετά τα επιρρήματα «μᾶλλον» και «ἥττον» εννοείται η γενική συγκριτική «τοῦ δέοντος», η οποία προσδίδει δεοντολογικό χαρακτήρα στο κείμενο και καθορίζει τα όρια του μέτρου, της ηθικά ορθής πράξης. [Βεβαίως ο μετριασμός των παθών με τη μεσολάβηση της αρετής δεν σημαίνει την εξολόθρευσή τους, αλλά τη μεταμόρφωση και ανάπλασή τους έτσι, ώστε η ποσότητα αυτών να μετατραπεί σε ποιότητα ηθική. Οι αρχαίοι Έλληνες γενικά είχαν δίκιο όταν υποστήριζαν, ότι για να παραγάγει κανείς οποιοδήποτε αγαθό απαιτούνται ορισμένες ποσοτικές σχέσεις, η ποιότητα στηρίζεται στην ποσότητα.] (βλ. και σχόλια Φακέλου Υλικού σελ. 139 - η χρήση απαρεμφάτων)

***Παρατήρηση:** Ο Αριστοτέλης ούτε εκθειάζει, αλλά ούτε και καταδικάζει τις συναισθηματικές τάσεις που είναι εγγενείς στον άνθρωπο· αυτές οι τάσεις είναι αδιάφορες καθαυτές, γίνονται αγαθές ή κακές όταν, αντίστοιχα υποτάσσονται ή κυριαρχούν πάνω στον «δίκαιο κανόνα», τον οποίο η έλλογη φύση μας συλλαμβάνει για τον εαυτό της και προσπαθεί να επιβάλλει σε αυτές. Το ερώτημα που τίθεται είναι: πώς θα εμφυσήσουμε νοημοσύνη στα συναισθήματά μας, ώστε να φθάσουμε στην αυτοκυριαρχία; Με την αγωγή και την παιδεία, όπως ισχυρίστηκε και ο Πλάτων. Στη συγκεκριμένη ενότητα ο Αριστοτέλης διευκρινίζει τις προϋποθέσεις βάσει των οποίων ένα συναισθημα ή μία πράξη μπορεί να χαρακτηριστεί ως μεσότης.

«τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὥς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς.»: Τα **ποιοτικά κριτήρια** / προϋποθέσεις της μεσότητας. Για να μπορέσει να διατηρηθεί η μεσότητα στα συναισθήματα, που είναι και το «ἄριστον», πρέπει να τηρούνται ορισμένες προϋποθέσεις, οι οποίες παρουσιάζονται από τον φιλόσοφο με πολυσύνδετο σχήμα που προσδίδει έμφαση. Συγκεκριμένα, πρόκειται για δεοντολογικούς κανόνες – γι' αυτό και επαναλαμβάνεται συνεχώς ή εννοείται το «δεῖ» – που μας κατευθύνουν προς την ηθικά ορθή πράξη. Η εφαρμογή τους απαιτεί μόχθο και επίπονη προσπάθεια. Αυτοί οι κανόνες είναι:

- α. «ὅτε δεῖ»: η χρονική στιγμή κατά την οποία πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- β. «ἐφ' οἷς (δεῖ)»: τα πράγματα, οι συνθήκες σε σχέση με τις οποίες πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- γ. «πρὸς οὓς (δεῖ)»: οι άνθρωποι σε σχέση με τους οποίους πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- δ. «οὗ ἔνεκα (δεῖ)»: ο λόγος για τον οποίο πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- ε. «ὥς δεῖ»: ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να εκδηλώνουμε ένα συναίσθημα.

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, ο Αριστοτέλης σκόπιμα επαναλαμβάνει ή εννοεί τύπους του ρήματος «δεῖ» («καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)», «ὅτε δεῖ», ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὗ ἔνεκα (δεῖ)», «ὥς δεῖ»), για να δώσει δεοντολογικό περιεχόμενο στο κείμενο και να κατευθύνει τους ανθρώπους προς την ηθικά ορθή συμπεριφορά.

Πώς όμως καθορίζεται η ηθικά ορθή συμπεριφορά; Κάθε κοινωνία έχει κάποια κριτήρια ορθής συμπεριφοράς. Στην περίπτωση των αρχαίων Ελλήνων τα κριτήρια αυτά εντάσσονται μέσα στο πλαίσιο της πόλης-κράτους, γιατί ας μην ξεχνάμε ότι ο αρχαίος Έλληνας λειτουργούσε πάντα ως μέλος του συνόλου και όχι ως άτομο. Τα κριτήρια λοιπόν αυτά είναι τα εξής:

- α. οι **γραπτοί νόμοι** της πόλης-κράτους: αυτοί ήταν άλλωστε που καθόρισαν τη στάση του Σωκράτη, όπως αυτή παρουσιάζεται στον πλατωνικό διάλογο Κρίτων, όταν του προτάθηκε να δραπετεύσει,

Σημείωση: Όπως είναι γνωστό, η πόλη - κράτος είναι πιο βασικό πολιτικό σχήμα μέσα στο οποίο κινείται ο αρχαίος Έλληνας, ακόμα και στα χρόνια της παρακμής της (4ος αι.) οπότε και ζει ο Αριστοτέλης. Αλλά η πόλη-κράτος δεν είναι μόνο ένα πολιτικό σχήμα, αλλά εκφράζει ολόκληρο το πνεύμα με το οποίο διασφαλίζεται η συνέχεια και η παράδοση, το πνεύμα της κοινότητας, οι κανόνες της κοινής συμβίωσης με τους οποίους πρέπει κάθε άτομο να μετρήσει τον εαυτό του, για να διαπιστώσει αν ενεργεί σωστά. Έτσι, ενάρετος πολίτης είναι αυτός που είναι καλός συμπολίτης, που κάνει το καθήκον του απέναντι στην πόλη-κράτος. Δηλαδή η αρετή του αρχαίου Έλληνα είναι «πολιτική» έχει σχέση με τον άνθρωπο ως πολιτικό ον, δεν είναι προσωπική, ατομική αρετή. Αν η πράξη του πολίτη είναι σύμφωνη με τους κανόνες της κοινωνικής συμβίωσης, τότε είναι ενάρετη.

- β. η **παράδοση**: οι άγραφοι νόμοι, τα πρότυπα και τα παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή, που προβάλλονταν, υποδείκνυαν τον ορθό τρόπο συμπεριφοράς,
- γ. η **λογική**, δηλαδή ο ορθός λόγος: η λογική και ιδιαίτερα η λογική του φρόνιμου ανθρώπου υποδείκνυε την ενδεδειγμένη συμπεριφορά (η έννοια της λογικής θα αναφερθεί πιο κάτω).

Παρόμοια με αυτά των αρχαίων Ελλήνων κριτήρια ρυθμίζουν τη συμπεριφορά και των σύγχρονων Ελλήνων. Έτσι κι εμείς ρυθμίζουμε τη συμπεριφορά μας ανάλογα με τους γραπτούς

νόμους του κράτους και τους άγραφους νόμους, που απορρέουν από τις λαϊκές μας παραδόσεις, τις ιστορικές μας καταβολές και τη θρησκευτική συνείδηση των ανθρώπων.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι τα κριτήρια αυτά συμπεριφοράς, που μας φέρνουν πιο κοντά στη μεσότητα, δεν μένουν σταθερά, αλλά μεταβάλλονται σε περιεχόμενο, ανάλογα με την κοινωνία, την εποχή, τον τόπο, τα πρότυπα και άλλους παράγοντες. Επομένως, προκύπτει ότι την ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος, ο οποίος οφείλει να καταβάλλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.

Η σημασία των διευκρινίσεων για τη μεσότητα: Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης εισάγει μια νέα φιλοσοφική θεώρηση αντιμετώπισης των καταστάσεων, που κυκλώνουν τον άνθρωπο στην καθημερινή του συμπεριφορά και τον προβληματίζουν για το τι πρέπει να πράξει. Με την ηθική της καταστάσεως, που εισηγείται ο φιλόσοφος, επιβάλλει την έννοια του **καιρού** και **των περιστάσεων για την ηθική δράση**. Αυτό ακριβώς εννοεί με την έννοια της μεσότητας ο Αριστοτέλης: εννοεί τόσο την αποφυγή των άκρων στα πάθη και στις πράξεις του ανθρώπου, όσο και τη δράση αυτού σύμφωνα με τον καιρό και τους λοιπούς όρους, που στοιχειοθετούν την ηθική περίσταση, μέσα στην οποία πρέπει να δράσει και να εφαρμόσει το ηθικά σωστό. Επομένως, η **υποκειμενική μεσότητα** δεν είναι κάτι το αυθαίρετο, αλλά συγκεκριμενοποιείται και αποτελεί συνάρτηση αφενός των 5 παραμέτρων που αναφέρθηκαν και αφετέρου των 3 κριτηρίων που καθορίζουν το ηθικά ορθό. Έτσι, στην ενότητα αυτή κάνει με έναν τρόπο απέριττο και σαφή την τόση βασική για την περί αρετής διδασκαλία του διάκριση μεταξύ της αντικειμενικής και της υποκειμενικής μεσότητας.

Ο συλλογισμός

1η προκειμένη (μείζων): τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὐ ἔνεκα καὶ ὥς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον

2η προκειμένη (ελάσσων): ὅπερ (= τὸ ἄριστον) ἐστὶ τῆς ἀρετῆς [Ἡ ετυμολογική συγγένεια των δύο εννοιών, κατά τον Αριστοτέλη, σημαίνει ότι υπάρχει και νοηματική σχέση μεταξύ τους.]

μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς: Στη συγκεκριμένη φράση α) δίνεται έμφαση (προβολή των δύο συντακτικών μελών) με την παρουσία των *τε καὶ* β) η αναφορική αντωνυμία αναφέρεται αποκλειστικά στη λέξη *ἄριστον*, καθώς μάλιστα δημιουργείται και ένας ετυμολογικός συσχετισμός με τη λέξη *ἀρετή*. Επιπλέον, η σειρά που διάλεξε στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης για τη διατύπωση των σκέψεών του καθιστούσε απαραίτητο να ακουστεί κάποια στιγμή η λέξη *ἀρετή*. [Ίσως μάλιστα στο συγκεκριμένο σημείο να υπάρχει και φθορά του κειμένου και η φράση να είχε τη μορφή *μέσον τι καὶ ἄριστον*, που θα ήταν η λογική συνέπεια και απόληξη μιας ιδέας, όπως το υποκειμενικό μέσον.]

Συμπέρασμα: ἀρετὴ ἐστὶν τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὐ ἔνεκα καὶ ὥς δεῖ.

«μέσον τε καὶ ἄριστον»: Ο σωστός χρόνος, τα σωστά πράγματα, οι σωστοί άνθρωποι, ο σωστός σκοπός, ο σωστός τρόπος συνιστούν τις παραμέτρους εκείνης της ισορροπίας/συμμετρίας που παράγουν το τέλει αποτέλεσμα, δηλαδή το μέσον και άριστον. Ο Αριστοτέλης κάνει σαφές ότι η αρετή δεν είναι συναίσθημα (φόβος, οργή, θάρρος), όμως προκύπτει από μια συγκεκριμένη αντιμετώπιση του συναισθήματος. Έτσι η ηθική αρετή προκύπτει από μια λογική επέμβαση του ανθρώπου στο συναίσθημα που περιγράφεται με τις πέντε συνθήκες του «δεῖ». Για να

κατακτήσει ο άνθρωπος το «μέσον τε καὶ ἄριστον» χρειάζεται να διαθέτει εκείνη τη φρόνηση ώστε να ανταποκρίνεται στις πέντε απαιτήσεις του δέοντος και να ρυθμίζει την ένταση του συναισθήματος. Έτσι, όσον αφορά την ουσία της, η αρετή είναι μια μεσότητα, όσον αφορά όμως το «ἄριστον», είναι μια ακρότητα που συμπίπτει με το «υπέρτατο» αγαθό προς το οποίο πρέπει να αποβλέπει ο άνθρωπος. Το «ἄριστον», αν και είναι ακρότητα, συμπίπτει με το μέσον, γιατί αποτελεί τον υπέρτατο βαθμό τελειότητας. Η αρετή είναι μεσότης ανάμεσα στην υπερβολή και την έλλειψη, αλλά καθαυτή είναι τέλεια, δηλαδή έχει τον ανώτατο βαθμό τελειότητας, καθώς ούτε να ξεπεραστεί μπορεί από κάτι άλλο ούτε όμως υπολείπεται και σε σχέση με κάποιο άλλο.

Συμπερασματικά, στο χωρίο αυτό **φαινομενικά** έχουμε **οξύμωρο σχήμα**, καθώς ο Αριστοτέλης ταυτίζει το μέσον με το άριστο. Το μέσον, όπως έχει ήδη αναφέρει ο φιλόσοφος, βρίσκεται ανάμεσα στην υπερβολή και την έλλειψη. Το «ἄριστον» όμως κανονικά αποτελεί ακρότητα και όχι μεσότητα, καθώς βρίσκεται στην υπερβολή. Για τον Αριστοτέλη «ἄριστον» είναι η τελειότητα, το «τέλος», η ανώτερη αξία των όντων που προκύπτει από τη μεσότητα. Εδώ λοιπόν αποκτά τη σημασία του ιδανικού, του προτύπου, της μετρημένης συμπεριφοράς που οφείλουμε να ακολουθήσουμε, αν θέλουμε να κατακτήσουμε την αρετή, που είναι η μεσότητα. Έτσι οι δύο έννοιες τελικά ταυτίζονται και η αντίφαση αίρεται.

Αξιοπρόσεκτη είναι η θέση και το γένος της αντωνυμίας «ὅπερ», η οποία αναφέρεται στη λέξη «ἄριστον», κι έτσι, συσχετίζεται και ετυμολογικά η λέξη «ἄριστον» με τη λέξη «ἀρετῆς».

«**Ομοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον.**» Ο Αριστοτέλης είχε αναφέρει προηγουμένως ότι η ηθική αρετή σχετίζεται με τα συναισθήματα και τις πράξεις. Σ' αυτή την ενότητα βέβαια έφερε παραδείγματα που αφορούν μόνο τα συναισθήματα και όχι τις πράξεις. Διευκρινίζει όμως ότι αυτό που συμβαίνει στα συναισθήματα συμβαίνει και με τις πράξεις· και σ' αυτές, δηλαδή, υπάρχει και υπερβολή και έλλειψη και το μέσον και πρέπει να πληρούνται οι ίδιες προϋποθέσεις με εκείνες των συναισθημάτων. Η μεταξύ τους αναλογία δηλώνεται με τη χρήση του επιρρήματος «ομοίως».

«**Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη ... καὶ κατορθοῦται ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς**»: Ανεπιθύμητες οι ακρότητες στα πάθη και στις πράξεις, επιθυμητή η μεσότητα. Η διπλή χρήση των «δεῖ» («ὅτε δεῖ», «ὡς δεῖ»), τα τρία «δεῖ» που εννοούνται («ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὗ ἕνεκα (δεῖ)»), η εννοούμενη γενική συγκριτική («καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)») και οι ρηματικοί τύποι «ψέγεται» και «ἐπαινέται» υποδηλώνουν τον κοινωνικό χαρακτήρα της αρετής, η οποία καλλιεργείται ως προορισμός από την «πόλιν». Οι τύποι αυτοί φανερώνουν ότι ο Αριστοτέλης έδινε πολύ μεγάλη σημασία στην άποψη της κοινής γνώμης ως έκφραση των πολιτών της πόλης, του υψηλότερου τύπου κοινωνίας που μπορεί να πετύχει την ευδαιμονία. Η κοινή γνώμη, δηλαδή η κοινωνία, είναι αυτή που καθορίζει τι είναι σωστό και τι λάθος, ποια συμπεριφορά πρέπει να ακολουθούμε και ποια όχι και αυτή είναι που ψέγει ή επαινεί τα συναισθήματα και τις πράξεις μας. (βλ. και σχόλια Φακέλου Υλικού σελ. 139)

Εξάλλου, σ' αυτό ακριβώς έγκειται και η **διαφορά του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα**. Η αρετή, για τον Αριστοτέλη, είναι μια ανθρώπινη ιδιότητα, η οποία μπορεί να προσεγγιστεί και να κατακτηθεί από τον καθένα που λειτουργεί με βάση τη λογική, τον ορθό λόγο, και καταβάλλει επίπονη προσπάθεια. Αντίθετα, η πλατωνική αρετή τοποθετείται σ' έναν κόσμο νοητό και μεταφυσικό, έξω από τον χώρο της πρακτικής ζωής του ανθρώπου.

Στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί κάποιες εκφράσεις, για να αξιολογήσει την υπερβολή, την έλλειψη και τη μεσότητα. Έτσι απορρίπτει την υπερβολή («μᾶλλον») και την έλλειψη («ἥττον») αρχικά με μια ήπια φράση, «ἀμφοτέρω οὐκ εὖ», η οποία αποτελεί και σχήμα λιτότητας. Στη συνέχεια γίνεται πιο σαφής και κατηγορηματικός λέγοντας πως η υπερβολή και η έλλειψη αποτελούν σφάλμα και κατακρίνονται («ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις»). Αντίθετα, η μεσότητα σχετίζεται με το «ἄριστον» και την αρετή, είναι το σωστό και επαινείται («τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται»). Οι ρηματικοί τύποι «ἀμαρτάνεται» και «κατορθοῦται» αναφέρονται στο έργο του υποκειμένου της ηθικής πράξης (πρακτικό κριτήριο), ενώ οι φράσεις «ὅτε δεῖ ... ὡς δεῖ» και οι ρηματικοί τύποι «ψέγεται» και «ἐπαινεῖται» υποδηλώνουν την κοινωνική διάσταση της αρετής (αξιολογικό κριτήριο).

«**Ἡ δ' αρετὴ περὶ πάθη... οὕσα τοῦ μέσου**» Ο συλλογισμός

1η προκείμενη: το μέσον επαινείται και είναι το σωστό

(«τὸ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται»)

2η προκείμενη: ο έπαινος και το σωστό σχετίζονται με την αρετή

(«ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς»)

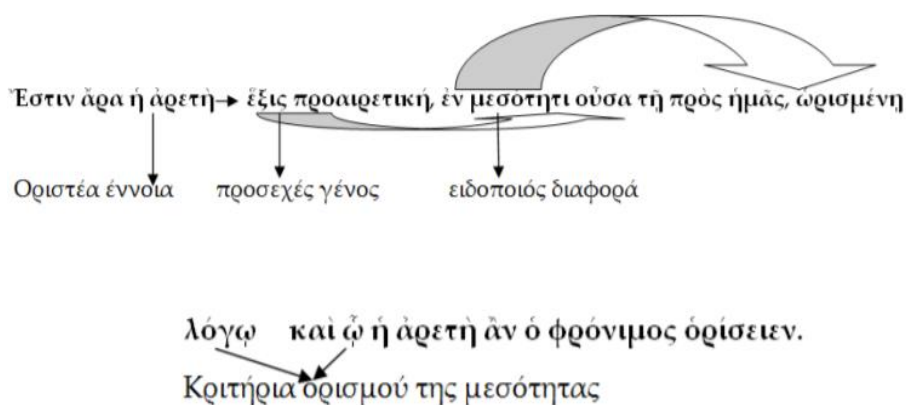
Συμπέρασμα: επομένως, η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας

(«μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή»).

Στο συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει λογικά, η αρετή ορίζεται ως «κάποια» (τις) μεσότητα, διατηρεί δηλαδή την **υποκειμενικότητα** στον προσδιορισμό του περιεχομένου της. Η αρετή είναι απλώς μια μορφή μεσότητας, προσδιοριζόμενη από τις πέντε σταθερές μεταβλητές (δεῖ), και όχι συγκεκριμένη αντικειμενικά και απόλυτα καθορισμένη για όλους μεσότητες. Από την άλλη στο χωρίο αυτό χρησιμοποιεί οριστική έγκλιση («Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή...»), που εκφράζει το πραγματικό και τη βεβαιότητα.

«**Ἔστιν ἄρα... ὁ φρόνιμος ὁρίσειεν**» Μετά από τέσσερις ενότητες, στις οποίες ο Αριστοτέλης μας παρουσίαζε βήμα-βήμα τα γνωρίσματα της ηθικής αρετής, έρχεται στη 15η ενότητα να μας δώσει ως συμπέρασμα («ἄρα») τον **πλήρη ορισμό της αρετής**. Είναι, λοιπόν, η αρετή μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο. Βρίσκεται στη μεσότητα που προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια και καθορίζεται από τη λογική και μάλιστα τη λογική του φρόνιμου ανθρώπου. (βλ. σχόλιο Φακέλου Υλικού)

Πριν δώσουμε αναλυτικά τα γνωρίσματά της, ας θυμηθούμε τι περιεχόμενο της δίνει ο φιλόσοφος. Η αρετή, λοιπόν, είναι μια ιδιότητα που αποδίδεται όχι μόνο στον άνθρωπο, αλλά και στα ζώα και στα πράγματα. Δεν είναι, επομένως, αποκλειστικά και μόνο μια ηθική ιδιότητα που απορρέει από την επανάληψη ηθικών ενεργειών, αλλά επίσης η ικανότητα, το προτέρημα των έμψυχων ή των άψυχων, που τους δίνει τη δυνατότητα να βρίσκονται στην τέλεια κατάστασή τους και να επιτελούν με σωστό τρόπο το έργο για το οποίο είναι προορισμένα από τη φύση. Ας περάσουμε, όμως, τώρα στην ανάλυση των γνωρισμάτων της αρετής, όπως αυτά δίνονται μέσα από τον ορισμό της:

Ὁριστέα ἐννοία: Αρετή

Ἐννοία γένους:

α. «ἐξίς»: ο ὅρος προέρχεται από το θέμα του μέλλοντα («ἐξω») του ρήματος «ἔχω». Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι ἡ «ἐξίς» εἶναι τὸ προσεχές γένος τῆς ἀρετῆς καὶ δίνει στον ὅρο ἠθικό περιεχόμενο: εἶναι τὸ μόνιμο στοιχείο τοῦ χαρακτήρα ποὺ προκύπτει ἀπὸ συνήθεια ἢ ἐπαναλαμβανόμενη ἀσκηση. Ἡ ποιότητα, λοιπόν, τῶν ἐξεῶν ἐξαρτάται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν ἐνεργειῶν μας. Ἄρα, δὲν ἀρκεῖ νὰ χαρακτηρίζουμε τὶς ἀρετὲς ἐξείς, ἀφοῦ αὐτὲς διακρίνονται σὲ καλὲς καὶ κακὲς, ἀλλὰ νὰ βρούμε τὸ ἰδιαίτερο ἐκεῖνο γνῶρισμα, τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰ ποὺ τὶς διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐξείς.

β. «προαιρετική»: εἶναι ἡ ἐλεύθερη καὶ ἐλλογὴ ἐκλογὴ καὶ βούληση (Ἠθικά Νικομάχεια, 1111b-1112a), ποὺ ἀποτελοῦν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ κάνει ὁ ἄνθρωπος σωστὴ ἐπιλογὴ ἐνεργειῶν καὶ νὰ κατακτήσει τὸ μέτρο ἀποφεύγοντας τὶς ἀκρότητες, δηλαδή τὴν υπερβολὴ καὶ τὴν ἐλλειψή. Τὴν εὐθύνη, λοιπόν, γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς τὴν ἔχει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ἀν ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀρετὴ δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα ἐλεύθερης βούλησης, ἀλλὰ καταναγκασμοῦ, τότε ἡ ἀρετὴ δὲν θὰ εἶχε καμία ἀξία γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

Εἶναι λοιπόν τὸ πιο χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς ἀρετῆς, τὸ ὁποῖο δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται:

- με τὴν ἐκούσια πράξη, ἀφοῦ καὶ τὰ παιδιὰ καὶ τὰ ζῶα ἐνεργοῦν ἐκούσια, ἀλλὰ ὄχι ὕστερα ἀπὸ ὠριμὴ σκέψη.
- με τὴν ἐπιθυμία, ἀφοῦ καὶ τὰ ἄλογα ζῶα ἔχουν ἐπιθυμία.
- με τὴ βούληση, ἀφοῦ αὐτὴ μπορεῖ νὰ στρέφεται σὲ πράγματα ἀδύνατα ἢ ποὺ δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἐμᾶς.

Ἐπομένως, εἶναι ἡ ἐκλογὴ, ὕστερα ἀπὸ ὠριμὴ σκέψη, ἐνός πράγματος ποὺ ἐπιθυμῶ ἀνάμεσα ἀπὸ δύο ἢ περισσότερα πράγματα ποὺ ἔχω στὴν ἐξουσία μου καὶ ποὺ εἶναι προσιτὰ σὲ μένα με τὴν ἀπόφαση καὶ διάθεση νὰ προχωρήσω στὴν πράξη. Ἡ προαίρεσις εἶναι ὁ πυρήνας τῆς ἠθικῆς πράξης, ἡ βάση τῆς ἀρετῆς. Ἀν ἀποφασίσω ὕστερα ἀπὸ ὠριμὴ σκέψη, τότε μόνον ἡ πράξη μου, ἐφόσον βέβαια ἔχει καὶ τὶς ἄλλες προϋποθέσεις (μεσότητ κ.τ.λ) εἶναι ἐνάρετη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἠθικὴ δέχεται τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως.

Ἡ «προαίρεσις» ἀποτελεῖ, σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀναγκαίους ὅρους γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀρετῆς. Οἱ ἄλλοι δύο ὅροι εἶναι (ὅπως ἀναφέρει σὲ ἄλλο σημεῖο τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων): ὁ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχει **συνείδηση τῆς πράξης του** («εἰδῶς»)

και να την πραγματοποιεί με σιγουριά και σταθερότητα («βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως»). Συγκεκριμένα, οι τρεις παραπάνω προϋποθέσεις για την ύπαρξη της αρετής αναφέρονται από τον φιλόσοφο ως εξής: «πρῶτον μὲν ἐὰν εἰδῶς, ἔπειτ' ἐὰν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον ἐὰν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττη» (Ηθικά Νικομάχεια, 1105 a 30-31).

Ειδοποιός διαφορά:

γ. «ἐν μεσότητι οὔσα»: η μετοχή συνάπτεται στον όρο «ἐξίς» και προσθέτει την ειδοποιό διαφορά στον ορισμό της αρετής. Δεν πρόκειται για οποιαδήποτε ἐξη, αλλά για ἐξη που την χαρακτηρίζει η μεσότητα και μάλιστα η «πρὸς ἡμᾶς».

δ. «τῇ πρὸς ἡμᾶς»: η μεσότητα προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια. Αυτό προκύπτει ως εξής: αφού η αρετή είναι ἐξη, δεν είναι μια οποιαδήποτε ἐξη, αλλά ἐξη που την χαρακτηρίζει η μεσότητα και μάλιστα η «πρὸς ἡμᾶς», η οποία σχετίζεται με τον ίδιο τον άνθρωπο και τις επιλογές του, οι οποίες ρυθμίζονται από εξωγενείς και μεταβλητούς παράγοντες.

- Τα υποκειμενικά κριτήρια («πρὸς ἡμᾶς»): το μέσον αυτό δεν είναι ούτε πάρα πολύ ούτε πολύ λίγο ούτε είναι ένα για όλους. Είναι σχετικό και ο προσδιορισμός του εξαρτάται από τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος με τη χρήση της λογικής μπορεί να συνεκτιμᾷ διάφορους αστάθμητους και μεταβλητούς παράγοντες, όπως τις ιδιαίτερες ανάγκες του, τις περιστάσεις, την εποχή, τον τόπο, τα κοινωνικά πρότυπα κ.τ.λ.

ε. «ὠρισμένη λόγῳ καὶ ὃ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν»: το μετοχικό αυτό σύνολο συνάπτεται στον όρο «ἐν μεσότητι» και δίνει τα κριτήρια προσδιορισμού της υποκειμενικής μεσότητας με τα οποία περιορίζεται το υποκειμενικό στοιχείο και κερδίζει σε αντικειμενικότητα. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης σπεύδει να διευκρινίσει ότι ο κοινός κανόνας, που θα εξασφαλίσει το στοιχείο της αντικειμενικότητας στην ανθρώπινη αυτή ιδιότητα, είναι η ανθρώπινη λογική, ο ορθός λόγος. Προχωρεί μάλιστα με ακόμη αυστηρότερο τρόπο στον καθορισμό του αντικειμενικού αυτού κριτηρίου: δεν μετράει γι' αυτόν τόσο η κοινή ανθρώπινη λογική όσο η λογική του φρόνιμου ανθρώπου, του ανθρώπου που «βουλεύεται εὖ» (Ηθικά Νικομάχεια 1141 b 10). Συγκεκριμένα, οι έννοιες «λόγος» και «φρόνιμος» έχουν το εξής περιεχόμενο:

- «**λόγος**»: ο λόγος - φρόνηση αποτελεί ένα από τα στάδια της πορείας προς την αρετή, αφού με αυτόν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει τις καλές από τις κακές πράξεις. Το άλλο στάδιο είναι ο νόμος, που συνηθίζει τους ανθρώπους να ενεργούν ενάρετα ως πολίτες. Άρα, ο λόγος βοηθά τον νόμο να τελειοποιεί το έργο του.
- ο «**φρόνιμος**»: η φρόνηση συνδέεται με τον λόγο και αν υπάρχει αυτή, υπάρχουν συγκεντρωμένες στον άνθρωπο και όλες οι άλλες αρετές. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που θα καθορίσει με τη λογική του το «δέον», τις σωστές ενέργειες που πρέπει να ακολουθούνται μέσα στην κοινωνία. Το περιεχόμενο, όμως, της έννοιας «φρόνιμος» και «δέον» δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια. Στον αντικειμενικό προσδιορισμό τους παίζει ρόλο τόσο η ανθρώπινη λογική όσο και η εποχή, η κοινωνία, τα πρότυπα των ανθρώπων, στοιχεία τα οποία συνεχώς μεταβάλλονται.

«Μεσότης δὲ δύο κακιῶν... καὶ αἰρεῖσθαι.»: Στο τέλος του κειμένου δίνεται με πληρότητα ο **ορισμός** της μεσότητας. Η μεσότητα λοιπόν βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κακίες, από τις οποίες η μία βρίσκεται στην πλευρά της υπερβολής, ενώ η άλλη στην πλευρά της έλλειψης. Άλλες από

αυτές τις κακίες παρουσιάζονται ελλειπείς και άλλες είναι υπερβολικές σε σχέση με αυτό που πρέπει, το οποίο είναι το μέσον και το σωστό. Αυτές τις κακίες τις συναντάμε στα συναισθήματα και στις πράξεις, ενώ αντίθετα η αρετή βρίσκει και επιλέγει αυτό που πρέπει, δηλαδή τη μεσότητα.

Μία κριτική στην αριστοτελική θεωρία περί αρετής

Από την ανάλυση του ορισμού της αρετής αποδεικνύεται, έμμεσα τουλάχιστον, ότι η αρετή για την οποία μιλά ο Αριστοτέλης είναι μια ανθρώπινη αρετή όχι όμως πανανθρώπινη, είναι η ελληνική αρετή, η αρετή, η αρετή κατά πόλιν κράτος, όπως διαμορφώθηκε από την παράδοση, το πνεύμα της κοινότητας και τον ορθό λόγο του «φρόνιμου». Βρισκόμαστε μπροστά σε μια από τις πιο ωραίες στιγμές της ανθρώπινης σκέψης, η αρετή και η κακία να ορίζονται από την ανθρώπινη λογική.

Στις μέρες μας όμως είναι δύσκολο να κατανοήσουμε το ιδεώδες των αρχαιοελληνικών αρετών, που συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το πρότυπο του “καλού καγαθού” πολίτη της αρχαιοελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα της Αθήνας της κλασικής εποχής. Έτσι, δεν είναι διόλου βέβαιο ότι οι αρετές για τις οποίες μιλούν ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης μπορούν να καλλιεργηθούν στις σύγχρονες πολιτείες, στις οποίες είναι τελείως διαφορετικές οι συνθήκες ζωής και φαίνεται να έχει χαθεί σε μεγάλο βαθμό το συλλογικό, κοινωνικό ήθος που ενέπνεε τους αρχαίους προγόνους μας. Για τον Αριστοτέλη οι αρετές αποτελούν συστατικά ενός βίου που επιτυγχάνει την ευδαιμονία. Και λέγοντας “ευδαιμονία” ο συγγραφέας των *Ηθικών Νικομαχείων* εννοούσε την πλήρη άνθηση της ανθρώπινης προσωπικότητας, την ολόπλευρη ενεργοποίηση των κυριότερων ανθρώπινων δυνατοτήτων - όχι απλώς αυτό που σήμερα αποκαλούμε ευτυχία, δηλαδή κάποια, λιγότερο ή περισσότερο, παροδική και υποκειμενική ψυχική κατάσταση ευφορίας. Είναι όμως αμφίβολο αν μια τέτοια πλούσια και ισχυρή αντίληψη του αρχαιοελληνικού αγαθού βίου είναι συμβατή με τον τρόπο ζωής του ανθρώπου του 21ου αιώνα – αν βέβαια είναι επαρκώς κατανοητή από αυτόν. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι το ηθικό μοντέλο του συνετού και ενάρετου ανθρώπου μπορεί να μας φαίνεται κάπως αριστοκρατικό και περιοριστικό, αφού δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί από μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Μπορούμε μάλιστα να παρατηρήσουμε ότι, σύμφωνα πάντα με την αρχική αριστοτελική θεώρηση, το μοντέλο αυτό δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί απόλυτα από τις γυναίκες και από εκείνους που από τη φύση τους ήταν προορισμένοι για δούλοι.

Το συμπέρασμα στο οποίο είναι εύλογο να καταλήξουμε στο σημείο αυτό είναι πως οι αρετές από μόνες τους ίσως δεν επαρκούν για την πλήρη διασάφηση της έννοιας της ηθικότητας - πρέπει όμως να θεωρηθούν συμπληρωματικές προς τις γενικές ηθικές αρχές. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί πως οι αρετές χωρίς αρχές είναι τυφλές, ενώ οι αρχές χωρίς αρετές είναι αδρανείς. (Σχολικό Βιβλίο «Αρχές Φιλοσοφίας» της Β' Λυκείου, σ. 146)

Αισθητικά σχόλια

Σχήμα Λιτότητας «οὐκ εὖ»: εκφράζει με ήπιο τρόπο την αποδοκιμασία της υπερβολής και της έλλειψης από τον Αριστοτέλη.

Πρωτότερο σχήμα «ἐπαινείται καὶ κατορθοῦται»: δίνει ἔμφαση στον ἔπαινο και την αποδοχή της μεσότητας.

Χιαστό σχήμα

«καθ' ὑπερβολὴν – κατ' ἔλλειψιν»

«ἐλλείπειν - ὑπερβάλλειν»

«ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται»

«ἐπαινείται καὶ κατορθοῦται»

Αντιθέσεις

«καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον»

«ἢ μὲν ὑπερβολὴ ... ἢ δ' ἔλλειψις»

Μέσα στην ίδια περίοδο αντιτίθενται επίσης οι ρηματικοί τύποι: «ἀμαρτάνεται ≠ κατορθοῦται», «ψέγεται ≠ ἐπαινείται»: τονίζεται η αποδοκιμασία της υπερβολής και της ἔλλειψης και η αποδοχή της μεσότητας.

«τὸ ἀμαρτάνειν» ≠ «τὸ κατορθοῦν»

«ὑπερβολή-ἐλλειψις» ≠ «μεσότης»

Ἐλξη και βραχυλογία «ῥωσισμένη λόγω καὶ ᾧ (αντί «τῷ λόγω, ὄν») ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν»

Πολυσύνδετα σχήματα:

«οἶον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὅλως ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον»: τονίζει τη διάκριση των συναισθημάτων σε ευχάριστα και δυσάρεστα, καθώς και τις έννοιες της υπερβολής και της ἔλλειψης.

«τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὐ ἔνεκα καὶ ὥς δεῖ»: δίνει ἔμφαση στις προϋποθέσεις που πρέπει να ισχύουν, για να τηρηθεί το μέσον στα συναισθήματα.

«ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον»: τονίζει τα στοιχεία που συσχετίζουν την αρετή με τα συναισθήματα και τις πράξεις.

«καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρεῖσθαι» τονίζει το στόχο της αρετῆς να βρίσκει και να επιλέγει το σωστό και να αποφεύγει το λάθος.

Γενικά, ο λόγος του Αριστοτέλη διακρίνεται για ἄλλη μια φορά από λιτότητα και απλότητα.

Ετυμολογικά και ομόρριζα στη Νέα Ελληνική

φοβηθῆναι < φοβέομαι –οῦμαι (< φόβος < φέβομαι = από φόβο τρέπομαι σε φυγή): αγοραφοβία, αγοραφοβικός, ανθρωποφοβία, ἄφοβος, εκφόβηση, εκφοβητικός, εκφοβισμός, εκφοβιστικός, ἔμφοβος, ἐπίφοβος, ευθυνόφοβος, κενοφοβία, κλειστοφοβία, κλειστοφοβικός, μικροβιοφοβία, μυοφοβία, ξενοφοβία, ξενοφοβικός, περίφοβος, υδροφοβικός, υψοφοβία, φοβέρα, φοβέρισμα, φοβερός, φόβητρο, φοβητσίαρης, φοβία, φοβικός, φοβιστικός, φόβος.

θαρρῆσαι < θαρρέω –ῶ (< θάρσος ἢ θάρρος με αφομοίωση του σ προς το ρ): αναθάρρηση, αποθάρρυνση, αποθαρρυντικός, ενθάρρυνση, ενθαρρυντικός, θαρραλέος, θάρρεμα, θαρρετά, θαρρετός, θάρρητα, θάρρος, θράσος, θρασύς, θρασύτητα.

ἐπιθυμῆσαι < ἐπὶ + θυμῶ (< θυμός): ανεπιθύμητος, απροθυμία, απρόθυμος, επιθυμητικός, επιθυμητός, επιθυμία, εὐθυμος, θυμηδία, θυμικός, θυμοειδής, θυμός, θυμόσοφος, λιποθυμία, οξύθυμος, προθυμία, πρόθυμος.

ὀργισθῆναι < ὀργίζομαι < ὀργή (θ. ὀργίδ-ι-ω > ὀργίζω): εξοργιστικός, οργή, οργίλος.

ἐλεῆσαι < ἐλεέω -ῶ < ἔλεος (θ. ἐλεέσ-ω > ἐλεέω με αποβολή του σ > ἐλεῶ με συναίρεση): ανελεημόνως, ανελέητος, ανηλεής, ελεεινός, ελεημονητικός, ελεημοσύνη, ελεήμων, ελεητικός, ἔλεος.

ἡσθῆναι < ἡδομαι (= ευχαριστιέμαι): ἡσθῆναι < ἡδομαι (= ευχαριστιέμαι, θ. ἡδ-, ἡσ- με τροπή του χαρακτήρα δσε σ μπροστά από το οδοντικό θ > ἡσθήσομαι, ἡσθην): αηδία, ηδονή, ηδονικός, ηδονισμός, ηδονιστής, ηδονιστικός, ηδονοβλεψίας, ηδονοθήρας, ηδονολάτρης, ηδονόπληκτος, ηδονόχαρος, ηδύγλωσσος, ηδυλογία, ηδυντικός, ηδύοσμα, ηδύοσμος (= δυόσμος), ηδυπάθεια, ηδυπαθής, ηδύποτο (= λικέρ), ηδύς, ἡδυσμα, ηδύφωνος, ηδύφωνος.

λυπηθῆναι < λυπέομαι -οῦμαι < λύπη (θ. λυπε-ι-ω > λυπέ-ω > λυπῶ): αλύπητα, άλυπος, αξιολύπητος, λύπη, λυπηρός, λύπηση, λυπητερός, λυπομανής, λυπομανία, περίλυπος, συλλυπητήριος.

ἔστι < εἰμι (ρ. ἔσ-, -μι- κατάληξη > ἐμ-μι με αφομοίωση > εἰμι με απλοποίηση και αντέκταση): ανούσιος, απουσία, εξουσία, επουσιώδης, εσθλός, ετυμολογία, ετυμολογικός, έτυμον (= λέξη από την οποία δεχόμαστε ότι παράγεται ορισμένη άλλη), ομοούσιος, ον, οντολογία, οντολογικός, όντως, ουσία, ουσιαστικός, οусιώδης, παρετυμολογία, παρετυμολογικός, παρόν, παροντικός, παρουσία, παρουσιαστικό, περιουσία, περιουσιακός, περιούσιος.

δεῖ: αδέητος, δέηση, ενδεής, ένδεια.

όμοίως: αφομοίωση, εξομοίωση, ομογένεια, ομόθησκος, ομοϊδεάτης, ομοιογένεια, ομοιομορφία, όμοιος, ομοιόσταση, ομοιότητα, ομοίωμα, ομοιωματικός, ομολογία, ομόνοια, όμορος, παρόμοιος, παρομοίωση, προσομοίωση.

πάθη < πάσχω: αδενοπάθεια, αντιπάθεια, αντιπαθής, αντιπαθητικός, απάθεια, απαθής, εμπάθεια, εμπαθής, ευπάθεια, ηδυπάθεια, καρδιοπάθεια, μετριοπάθεια, μετριοπαθής, μυστικοπάθεια, πάθημα, πάθηση, παθητικός, παθητικότητα, παθιάρης, παθογένεια, παθογόνος, παθολογία, παθολογικός, πάθος, πένθιμος, πένθος, πλημμυροπαθής, προσπάθεια, σεισμοπαθής, συμπάθεια, συμπαθής, συμπαθητικός, ωραιοπαθής.

πράξεις < πράττω: διαπραγμάτευτος, αντίπραξη, άπρακτος, απραξία, διαπραγμάτευση, διάπραξη, εισπράκτορας, είσπραξη, έμπρακτος, εχθροπραξία, κοινοπραξία, πράγμα, πραγματεία, πράγματι, πραγματικός, πραγματικότητα, πραγματισμός, πραγματογνώμων, πραγματοποίηση, πρακτικός, πράκτορας, πρακτορείο,πραμάτεια, πράξη, πραξικόπημα, πραξικοπηματίας, σύμπραξη.

άμαρτάνεται < άμαρτάνομαι (ρ. σμαρ- ή μερ- + στερητικό α + πρόσφυμα τ > α-σμαρ-τ > άμάρτ- με τροπή του σ σε δασεία > άμαρτ-+ πρόσφυμα αν > άμαρτάνω): αμάρτημα, αμαρτία, αμαρτωλός, αναμάρτητος.

ψέγεται < ψέγομαι < ψόγος (με ετεροίωση): αψεγάδιαστος, άψογος, φιλόψογος, ψεγάδι, ψεγάδιασμα, ψέκτης, ψεκτικός, ψεκτός, ψόγος.

ἐπαινείται < ἐπαινῶ: αινετός, επαινέτης, επαινετικός, επαινετός, έπαινος, παίνεμα, παραίνεση, παραινετικός, συναίνεση, συναινετικός.

κατορθοῦται < κατὰ + ὀρθῶ -ῶ: αδιόρθωτος, ακατόρθωτος, διόρθωμα, διορθώνω, διόρθωση, διορθωτής, διορθωτικό, επανορθώνω, επανόρθωση, επανορθωτικός, επιδιόρθωση, κατόρθωμα, κατορθώνω, ὀρθιος, ορθολογισμός, ορθολογιστής, ορθοπτικός, ορθός, ορθοσκόπηση, ορθοσκόπιο, ορθοστασία, ορθοστάτης, ορθοστατικός, ορθότητα, ορθοτομία, ορθοτροπισμός (= η ιδιότητα των φυτών να αναπτύσσονται κατευθείαν προς τα πάνω), ορθόφρων, ορθοφωνία, ορθώνω, παλινόρθωση.

ἔξις < ἔχω: ακάθεκτος, αλληλουχία, ανακωχή, ανεκτικός, ανέχεια, ανοχή, άσχετος, διπλωματούχος, ἔξη, εξής, εξοχή, εποχή, ευεξία, ευωχία, εχεμύθεια, ζαχαρούχος, κατοχή, καχεκτικός, καχεξία, κληρουχία, οχυρός, οχύρωση, παροχή, περιέκτης, περιεκτικός, προεξοχή, προνομιούχος, προσεκτικός, πτυχιούχος, σοκολατούχος, συμβασιούχος, συνέχεια, συνοχή, σχέδιο, σχεδόν, σχέση, σχετικός, σχήμα, σχολείο, τροπαιούχος.

προαιρετική, αἰρεῖσθαι < πρὸ + αἰρέω -ῶ: αἵρεση, αιρετικός, αιρετός, αναίρεση, αναιρετικός, αρχαιρεσία (σημείωση: το θέμα «έλ-» του αορίστου β', συνδέεται ετυμολογικά, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, με το ρήμα «ἀλίσκομαι»: ἄλωση, αιχμάλωτος, εὐάλωτος), αφαίρεση, αφηρημάδα, διαίρεση, διαιρέτης, διαιρετός, εξαιρετικός, καθαίρεση, προαίρεση, προαιρετικός, συναίρεση, συνηρημένος.

ὠρισμένη, ὀρίσειεν < ὀρίζω: ὠρισμένη, ὀρίσειεν < ὀρίζω: ακαθόριστος, ἀόριστος, αφορισμός, αφοριστικός, διορισμός, διοριστήριο, εξορία, εξόριστος, επανακαθορισμός, καθοριστικός, μεθόριος, οριακός, ὀρίζοντας, ὀριζόντιος, ὀριζοντίωση, ὄριο, οριοθέτηση, ορισμός, οριστική, οριστικός, παραμεθόριος, περιορισμός, περιοριστικός, προκαθορισμός, προορισμός, προσδιορισμός, προσδιοριστικός, συνοριακός, σύνορο.

φρόνιμος < φρήν (γεν. φρενός): αφροσύνη, εθνικόφρων, ευφροσύνη, εχέφρων, καταφρόνια, μετριοφροσύνη, μετριόφρων, νομιμοφροσύνη, παραφροσύνη, παράφρων, περιφρόνηση, περιφρονητικός, σωφροσύνη, φιλοφρόνηση, φρενίτιδα, φρενοβλαβής, φρενοκομείο, φρόνημα, φρονηματισμός, φρόνηση, φρονιμότης.

εὐρίσκειν < εὐρίσκω: ανεύρεση, δυσεύρετος, εύρεση, ευρεσιτεχνία, ευρετήριο, ευρετής, εύρετρα, εύρημα, ευρηματικός, εφεύρεση, εφευρέτης, εφευρετικός, συνεύρεση.

ΠΗΓΕΣ

Αρχαία Ελληνικά, Φιλοσοφικός Λόγος, Γ' Λυκείου, Ψηφιακά εκπαιδευτικά βοηθήματα

http://www.study4exams.gr/anc_greek/

Δρ. Ιωάννης Παναγιώτης Αμπελάς, Φιλοσοφικός Λόγος Αρχαία Ελληνική Γραμματεία Ο.Π. Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου

https://akisambelas.files.wordpress.com/2020/01/fakelos_ylikou_g_lyk_d.e.12-19.pdf

Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Μ. Τριανταφυλλίδη

https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/